

ԱՆՄԵԿ ԼՈՒԹՖԻ

Տարեգիր Հաֆըզ Ահմեդ Լուիֆին ծնվել է Ստամբուլում 1231 (1815) թվականին, արհեստավորի ընտանիքում։ Ակզրում սովորել է թաղային դպրոցում, ապա մտել է «Հենդեսե խանե», որը այն ժամանակ գինվորական դպրոց էր։ Կարճ ժամանակ հետո իր հորեղբորորդի չլուսնին փաշայի մեդրեսեում սովորել է իրրև մեկստանավոր։ Իր ընդունակությունների շնորհիվ մեդրեսեում տնօրենություն է արարական գիտությունների և պարսկերեն լեզվին։

Ավարտելով ուսումը մեդրեսեում, 1247 (1831) թվականին սկսում է աշխատել տարբեր կրթական հաստատություններում իրրև դասատու, հետո Վիզինի և Նիշի շրջաններում ծառայում է իրրև թարգման։ Վերադառնալով Ստամբուլ, ծառայել է սահրազամթյան գրասենյակներում։ Այնուհետև աշխատել է «թաքվիթխանեում» (տպարան) և բժշկական դպրոցում՝ իրրև թուրքերեն լեզվի դասատու։ 1281 (1864) թվականին նշանակվել է «թաքվիթ-ի վեքայիթ-ի խմբագիր, նույն թվականին ստացել է տարեգրի (վաքաա-նյուվիս) պաշտոնը։

Ահմեդ Լուիֆին ծառայել է նաև պետական Բարձր պաշտոններում. եղել է պետական խորհրդի անդամ, Ռումելիի կազասքեր2 Ամենի3 գիվանում հարաբերական գիվանպետ և այլն։

Իր կյանքի վերջին տարիներին Ահմեդ Լուիֆին Բոսֆորի իր ապարանքում գրադվել է օսմանյան պետության պատմությունը գրելով։ Ունի նաև այլ գիտական աշխատություններ և թարգմանություններ։

Մեռել է 1325 (1907) թվականին, 93 տարեկան հասակում։

Լուիֆին Օսմանյան կայսրության քառասունհինգ տարեգիրն է։ «Թարիխ-ի Լուիֆի» խորագիրը կրող իր ութ հատորանոց պատմությունով և այդ գրքի ընդգրկած ժամանակի իրադարձությունների կարևորությամբ Լուիֆին կարևոր տեղ է զբաղում Թուրքիայի տարեգիրների շարքում։

Լուիֆիի տարեգրությունը սկսվում է 1241 (1825) թվականից և շարունակվում է մինչև 1280 (1876) թվականը։ Լուիֆին փաստորեն շարունակում է տարեգիր Ջևդեթ փաշայի տարեգրությունը։

«ԹԱՐԻԽ-Ի ԼՈՒԹՖԻ»

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

Տարեգիրը գրքի առաջարանում խոսում է պատմության նշանակության մասին, Հետո խոսում է նաև օսմանյան պետության մեջ «Շահնամե» գրող հայտնի

պատմադիրների մասին, որոնք պատմությունը գրում էին ոտանավորով։ Գրանցից հիշում է Ֆեթուլլա։ Էֆենդիին, որը սուլթան Սուլեյման Կանունիի սարազան պատերազմների մասին գրել է թուրքերեն և պարսկերեն լեզուներով պատմություններ։ Ապա հիշում է շահնամեսյան Լոյմանին, Քյաթիր Մեհմեդին, Հյուսթի Էֆենդիին և ուրիշներին։ Ինչպես նշում է տարեգիրը, վերոհիշյալ շահնամեա գրողների գործերը չեն պահպանվել։

Տարեգիր Լուծֆի Էֆենդին այնուհետև թվում է օսմանյան պետության տարեգիրներին սկսած Իշանջի վեզիր Աբդուրբուհման փաշայից, որը տարեգիր է նշանակվել 1074 (1663) թվականից։ Այդ թվականից էլ սկսվում է պետական պաշտոնական տարեգրությունը և գրեթե առանց ընդմիջման շարունակվում է մինչև XIX դարի վերջը՝ Լուծֆի Էֆենդիին հաջորդած Աբդուրահման Շերեֆու Լուծֆի Էֆենդին հիշում է թվով 28 տարեգիրներ, ապով նրանց մասին համառոտ տեղեկություններ։

1241 (1825) Իվակաֆի դեպեհեից

Իր պատմության առաջին հատորում Լուծֆին մոտ հարյուր էջ նվիրել է Մուհալի (Հունաստան) ապստամբության հետ կապված դեպքերին, մանրամասն նկարագրել և պատերազմական գործողությունները, դիվանագիտական բանակցությունները և այլն։ Այս մասում կարևոր տեղ է հատկացրել նաև այսպես կոչված Բրաբերաստիկ դեպքին, այսինքն՝ Լեհերիական բանակի (օչախի) լիկվիդացման հետ կապված իրադարձություններին։

ԱՌԻՐԵՐ ՉԵՐՔԵԶՍԱՆԻՑ

Այդ ժամանակ [1241 թվականին] շերքեղական ցեղերի մի քանի պարագլուխներ գալով Տրապիզոն, վալիին ներկայացրած գրությունը պատմում են ռուսների («ռուսլալու») կատարած բռնությունների մասին, հայտնում, որ եթե սրանից հետո իրենց օգնությունն ցույց չտրվի, կարճ ժամանակում բոլորը [շերքեղները] կոչնչանան։ Նրանք խնդրում են, որ իրենց նշած բաղմաթիվ վայրերում փալանդանեո՝ բերդեր և ամրություններ կառուցվեն, թրնդանոթներ և ուղղամաթերք ուղարկվեն և Չերքեղստանի կառավարության համար կանոնագիրք կազմվի։ Նրանք ներկայացնում են վերջին 50—60 տարիների ընթացքում կրած վնասների ցուցակը։

Տրապիզոնի վալին հաղորդում է, որ շերքեղների խնդրանքով նրանք նաևով Ստամբուլ են ուղարկվել։ Սակայն այստեղ որոշ ժամանակ սպասելուց հետո, իրենց պահանջները բավարարող պատասխան չստանալով, շերքեղները հուսալքված վերադարձել են։

Ռուսների հետ հարաբերությունները շփացնելու համար [օսմանյան կառավարությունը] չի հարգել շերքեղների խնդրանքը։

(Հատ. 1, էջ 125)

«Բարերաստիկ դեպքի» կապակցությամբ ձեռնարկված բոլոր միջոցառումները մանրամասնորեն հայտնվել են փաղիշահական բովանդակ երկրին:

Էրզրում ուղարկված հրամանագրի համաձայն ենիչերիության վերաբերյալ բոլոր նշաններն ու շինությունները ոչնչացվել էին: Քանի որ էրզրումը և նրա շրջակայքի մեծ մասը ենիչերիների որջեր էին, նկատի առնվեց, որ հարցի անմիջական և ուղղակի ծանուցումը կարող է որոշ հուզումների պատճառ հանդիսանալ: Սակայն էրզրումի վալի, նախկին սադրագամ Ղալիբ փաշայի հեռատեսություն և ուշիմության, ինչպես նաև տեղական օջախների սոյաների խոհեմության և օրինապահության շնորհիվ փաղիշահական հրամանագիրը հաջողությամբ գործադրվեց և էրզրումում ձեռնամուխ եղան անհրաժեշտ քանակությամբ կանոնավոր զորքերի ճնորկարգով» զինվորագրմանը: Վերոհիշյալ սպաներին բավարարելու համար Ղալիբ փաշան խնդրեց, որ նրանց կափուջիբաշիության և հրացանակրության (սիլահշորության, թյուֆենբլիության)<sup>2</sup> աստիճաններով խալաթներ շնորհվեն: Ղալիբ փաշայից ստացված գրության համաձայն, նրա այդ խնդրանքը բավարարվեց:

(Հատ. I, էջ 171—172)

Լուիֆֆի էֆենդին մանրամասնորեն խոսում է նաև Սվադում և Քոբաթում ենիչերիական մնացորդները ոչնչացնելու գործում տեղական իշխանությունների թույլ տված կամայականությունների մասին, որոնց հետևանքով սպանվել են հարյուրավոր մարդիկ: Ինչպես նշում է տարեգիրը, նման դեպքերում տեղական ղեկավարների անհատական հաշիվների, որոշ մարդկանց նկատմամբ նրանց ունեցած լավ կամ վատ տրամադրության հետևանքով թույլ են տրվել անիրավություններ և ապօրինություններ: Իբրև օրինակ հիշում է Այնթաբում տեղի ունեցած բազմաթիվ սպանությունները: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է տարեգրի արձանագրած «Լուրեր Կեսարիայից» վերնագրով հատվածը, որտեղ նշում է, որ Եփրատի թերակղզու ենիչերիական օջախի մնացորդները ոչնչացնելու գործում Կեսարիայի վալի Հաֆլը Ալի փաշան նույնպես գործել է մեծ ջանասիրությամբ: Այս առթիվ տարեգիրը մեջ է բերում սուլթանի հետևյալ գրությունը, որ նա ուղարկել է Բարձրագույն Դուռը:

«Իմ կայսերականությանը հայտնի է Հաֆլը Ալի փաշայի թրշնամական վերաբերմունքը [ենիչերիներին] մնացորդների նկատմամբ: Հայտնի է նաև, որ նա «աղքատ ժողովրդի» նկատմամբ ևս

անդուժ է, Այս բանը պատրվածի համարելով ինձ ներկայացնելիք քո դրության մեջ դու պետք է ցույց տաս [Հաֆեզ Ալի փաշայի] կատարած բռնությունները և հարստահարությունները: Խոսվում է նաև նուրի փաշայի բաղմաթիվ բռնությունների մասին: Թեև ներկայումս բաղմաթիվ դորժեր կան, սակայն անհրաժեշտ է մտածել մեր Օսմանյան երկրի աղքատներին՝ վիճակի մասին: Այդ պատճառով դու պետք է միշտ ջանադիր և հոգատար լինես նրանց դրությունը ստուգելու գործում»:

ԱՐԴԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ

Կառավարությունը տեղեկացել է, որ հակառակ ընդունված կարգի և սովորությունների, տարբեր անուններով և պատրվականներով, աղքատ ժողովրդից փող են կորզում: Քանի որ նման արարքները իրավապես և օրենքով արգելված են, հանցավորներին պատժելու սպառնալիքով, բովանդակ Օսմանյան երկրին ուղարկվեցին հրամանագրեր, որոնցով հրամայվում էր, որ անհրաժեշտ է ամենուրեք պահպանել ժողովրդի ապահովությունը և ոչ ոքից ոչինչ չառնել ապօրինի կերպով:

(Հատ. I, էջ 220)

Զեմֆեջ ցեղի ՄԱՍԻՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՎ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Աբաղա և շերքեղ ցեղերը մինչև վերջին ժամանակներս դուրկ են եղել իսլամության փառքից: Ֆերեհ Ալի փաշայի ջանքերով այդ ցեղերի մեջ տարածվեց և փայլեց իսլամի լույսը: Սակայն վայրենի բարքերի սլատնառով նա չկարողացավ ըստ արժանվույն կրթել նրանց: Նրանցից շատերը պատկանում են «չասի» կոչված կռատաշտական հավատքին՝ և դրադրում են ղողություն մե ասպատակություն: Նրանք կողոպտում են Անապայի ծովեղերքը ժամանող նավերը և դրանով խաթարում այդ շրջանի ապահովությունը:

Տրապիզոնի վայրի Չեչեն-ղաղե Հասան փաշան, կառավարությունը հայտնիով այդ մասին, նրանց պատճառած վնասների առաջին առնելու համար անհրաժեշտ է համարում Անապա եկող առևտրական նավերին ծանուցել, որ նրանք առանց ուղեցույց (կլավուդ) և պահապան վերցնելու տեղերից չչարժվեն: Այդ մասին Ստամբուլի նավահանգստի [վարչության] կողմից տեղեկություն տրվեց նավապետներին:

Քանի որ փաղիշահի համբավին վայել չէր վերոհիշյալ ցեղերին թողնել ալդպիսի մոլորյալ վիճակի մեջ, վեբիլների ժողովում

քննության դրվեց նրանց ուղիղ ճանապարհի բերելու հարցը և, նկատի առնելով, որ մուսուլման լինելու ցանկություն ունեցողներն էլ տգիտության պատճառով հետզհետե նմանվելու են մյուսներին [ոչ մուսուլմաններին], որոշվեց, որ Հասան փաշան անձամբ զնա Անասյա և ցեղապետերին իր մոտ կանչելով, նվիրական շարիաթի և մուսուլմանների իմամի անունից նրանց պատվերներ ու խրատներ տա և անհրաժեշտ միջոցներ գործադրի...

Վերոհիշյալ ճիշտ և նպատակահարմար միջոցառումների հետևանքով հիշյալ ցեղերը սկսեցին նորից արժանանալ իսլամի շնորհներին։ Տրապիզոնի վալիին և մաքսատան պաշտոնյաներին ծանուցվեց, որ չի թույլատրվում Շեյխ-ուլ-Իսլամին դիմելով, իսլամական կրոնը ընդունողներին գերի դարձնել, նրանց գնել ու վաճառել և առանց նիքյահի (իսլամական օրենքով ամուսնական ակտ) իբրև հարճ պահել։ Սրանից հետո բերված գերիներից վաճառել թույլատրվում է միայն ալնպիսիներին, որոնք իրենց արտաքինով և բարքով կարող են վաճառքի հանվել, իսկ իսլամի շնորհին արժանացածներին առուծախը արգելված լինելու հարցին պետք է առանձին ուղադրություն դարձնել։

Որոշ ժամանակ անց վերոհիշյալ ցեղերի նկատմամբ պետության ցուցաբերած այս նախաձեռնության մասին Ստամբուլի ռուսական դեսպանը պաշտոնական թաքրիբով զանգատ ներկայացրեց, հայտնելով, որ Տրապիզոնի վալին փոխում է ցեղերի հնագույն կարգը և ստիպում է օսմանյան պետությանը հպատակության երդում տալ, նրանց կրոնական գործերը հանձնել է Ստամբուլից ուղարկված կադիներին, հարկադրում է զինվորական և հրետանային վարժություններ կատարել, նավերին չի թույլատրում մոտենալ շերբեղական ծովեզերքին, մի բան, որ հակասում է առևտրական պայմանագրին։

Այդ մասին Տրապիզոնի վալիից տեղեկություն պահանջվեց և դեսպանին պատասխան տրվեց...

(Հատ. 1, էջ 221—223)

ՄՈՒՇԻ ՄՈՒԹԱՍԱՐՐԻՖ ՍԵԼԻՄ ՓԱՇԱՅԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քանի որ էրզրումի էյալեթին ենթակա Մուշի սանջարի մութասարրիֆ Սելիմ փաշան պետությանը հակառակ գործեր էր կատարում, անհրաժեշտ համարվեց նրան զսպել և էյալեթի կենտրոնից զինվորական ուժեր ուղարկվեցին նրա դեմ, իսկ Սելիմ փաշան

անկարող լինելով դիմադրություն ցույց տալ, փախավ և ապաստանեց աշիրեթների շրջանում։ Այդ շրջանի ազնվականներից Ախլաթի Ահմեդ բեյը միումիրանության աստիճանով մութասարրիֆ նշանակվեց, այդ մասին ստացվեց նաև էրզրումի վալիի համաձայնությունը։ Մուշի խոռվության այսպիսի բարեհաջող ելքի և, մասնավորապես, էրզրումում ենիւերիների հարցի նման հեշտ լուծման գործում զնահատելով էրզրումի վալի, նախկին սադրադամ Ղալիբ փաշայի մատուցած ծառայությունները, նրան շնորհվեց 200 հազար դուրուշ փադիշահական նվեր և էրզրումի մարսատնից ամսական 12,500 դուրուշ ոռնիկը բարձրացվեց 25.000 դուրուշի։ Հրամաններ ուղարկվեցին Ադանայի, Հալեպի, Շամի, Սեյդալի, Դիարբեքիի և Եգիպտոսի վալիներին, որ Սելիմ փաշային ձեռք դցելու դեպքում վերջ տան նրա կյանքին, իսկ նրա գլուխը ուղարկելու համար կարժանանան բարձր շնորհների...

(Հատ. I, էջ 241—242)

1242 (1826—1827) քվականի դեպֆերը

ՍԱՐՐԱՅ ԹՐՆԳՐԸ-ՕՂԼՈՒ ՀԱԿՈՅԻ և ՀՈՎՍԵՓԻ ԱՔՍՈՐԸ

Վերոհիշյալ սեղանավոր Հակոբը և Հովսեփը, լինելով կաթոլիկ հասարակությունից, օսմանյան կառավարության շնորհիվ մեծ բանակությամբ փող էին վաստակել և բազմապիսի շահեր ձեռք բերել։ Սակայն ծառայելով իրենց զավանակից էֆրենջիե<sup>2</sup> [ֆրանսիացիներին], Օսմանյան երկրին և կրոնին բազմատեսակ վնասներ էին պատճառել։ Իբրև սարրաֆ իրենց շահերը ապահովելու համար օգտագործելով իրենց ամբողջ հմտությունն ու բոլոր միջոցները, ազահությամբ ձեռք բերած ոսկիներով շլացրել էին միշարք պարզամիտներին և, դասվելով ազնվատոհմերի շարքը, մըշտապես զբաղվում էին օսմանյան պետության գրությունը հետախուզելով և զաղտնարար հավաքած լուրերը որոշ ազահ մարդկանց միջոցով ուղարկում էին օտարներին։ Երբ արթնամիտ փադիշահին հայտնի դարձան պետական հարստությանը և քաղաքացիական գործերին պատճառած նրանց բազմաթիվ վնասները, անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկելու համար տեղի ունեցած խորհրդակցությունից հետո թեև անհրաժեշտ համարվեց սպանել վերոհիշյալներին, սակայն այս անգամ սպանության հարցը մեկ կողմ թողնվեց և որոշվեց այդ հայերին իրենց բնտանիքների հետ միասին արսորել Ստամբուլից, պայմանով, որ նրանք այլևս ոտք չկոխեն այդ քաղա-

բը, իսկ նրանց առևտրական գործերի համար Ստամբուլում թողնել մեկական քարտուղար և մի քանի ծառայողներ: Այդ մասին տրվեց փաղիշահական հրամանագիր, որի համաձայն հիշյալ շահրը ար-սորվեց Սվազ, իսկ Հովսեփը՝ Կեսարիա:

Այս կաթոլիկական հարցի հիմնական պատճառների և որոշ-ման մասին շկարողացա ձեռք բերել պաշտոնական փաստաթղթեր, ուստի ես հանցավոր չեմ, եթե չկարողացա իրականությունը գրի առնել: Այնուամենայնիվ ինձ հաջողվեց որոշ բանավոր տեղեկու-թյուններ հավաքել զրախց...

\* \* \*

...Փողերանոցի (ղարհանևի) պետը՝ սալոնիկցի Արզուր-բահման քելը մահվան է դատապարտվում և կաթոլիկ Դյուզ-օղ-լիների<sup>8</sup> ոտքը կտրվում է փողերանոցից: Դրանից հետո հայ երևե-լիներից Ղազաղ Արթինը ձեռք է բերում փողերանոցի պետի և սուլ-թանի սարրաֆության պաշտոնը: Ղազաղ Արթինը արտաբուստ պետութլանը հավատարմություն ցույց տալով, թե իր դավանան-քին ծառայելու և թե Դյուզ-օղլի ընտանիքին հեռու պահելու նպա-սակով, մեծ ջանքեր գործ դրեց այդ ժամանակ Օսմանյան երկրում կաթոլիկական դավանանքը ընդունած հայերին իր կողմ գրավելու՝ ամար: Այսպիսով, Օսմանյան պետութլան ռայաներից որոշ հա-լեր, թողնելով ռայաներին հատուկ իրենց կենցաղը, ընդունեցին ֆրենզի դավանանքը: Քանի որ այդպիսի մարդկանց թվի ավելա-ցումը վտանգավոր համարվեց օսմանյան կառավարութլան հա-մար, պետութլունը անհրաժեշտ գտավ նրանց իրենց ընտանիքներով Ստամբուլից արտաքսել: Նրանցից շատերը անկարացիներ էին. Նշանավոր Թընզըր ղազեները և ուրիշներ հատուկ ֆերմանով ուղարկվեցին իրենց ծննդավայրերը: Օտար վարդապետներից 50—60 մարդ նավերով արտաքսվեցին ղևպի Միջերկրական ծովը: Արգելվեց արտաքսվածների վերագարձը: Որոշվեց հաշվական թա-ղամասերից հուլիս նրանց ունեցած տները վաճառել, որի համար նշանակվեց հատուկ պաշտոնյա: Էսադ էֆենդիի հաղորդած տեղե-կությունների համաձայն, Անատոլիայի տարբեր կողմերն էին ար-սորվել 1800 հայ կաթոլիկներ: Սակայն հայոց պատրիարք Կարա-պետ վարդապետի կողմից Բարձրագույն Դռանը ներկայացված ցուցակում աքսորված տղամարդկանց թիվը ցույց է տրված 2445 մարդ...

Տարեգիրը ասում է, որ այս հատորի նյութերը մաքրագրելուց հետո, հայ կաթողիկոսների արքիմաքիտ որոշ պաշտոնական գրություններում տեսել է նոր մանրամասնություններ:

...Ինչպես հայտնի է, հունական հարցի քննարկման ժամանակ երեք պետությունների դեսպանները թուրքական դեսպանի հետ միասին զնացել էին դեպի Միջերկրական ծովը: Ստամբուլի մաքրումը ապահովելու համար նպատակահարմար էր համարվել արտաքսել որոշ թափառական տարրերի, այդ թվում նաև վերջին ժամանակներս ֆրանսիական դավանանքին հարած և արագորեն ավելացող հայ կաթողիկոսներին և հույն խռովարարներին: Այդ կապակցությամբ ձևակերպվեցին որոշ միջոցառումներ: Ղալաթայի և Բերայի (Բելգրադ<sup>7</sup>) թափառաշրջիկ ֆրենզեների արտաքսումը հանձնարարվեց ծովակալ Իզզեթ Մեհմեդ փաշային: Արտաքսվողների թվում կալին արհեստավորներ և առևտրականներ:

Այդ ժամանակ որոշ նկատառումներով անհրաժեշտ համարվեց հայ կաթողիկ սարրաֆներից ևս որոշ մարդկանց արտաքսել: Արտաքսվող սարրաֆների փոխարեն երևան պիտի գան ձրիաբար (բաղձավա) դրամ շահող նոր սարրաֆներ: Նկատի առնելով, որ Ստամբուլում հազարից ավելի հայ սարրաֆներ կան, նպատակահարմար համարվեց նրանց բոլորին արտաքսելու և հին դավանանքին վերադարձնելու հարցը համաձայնեցնել հայոց պատրիարքարանի հետ: Անհրաժեշտ համարվեց նախապես կանչել պատրիարք Կարապետ վարդապետին և նրա հետ խորհրդակցելուց հետո պարզել հետևյալ հարցերը. մարդահամարի ժամանակ պատրիարքի կազմած նոր գաղտնի ցուցակով Ստամբուլում ցույց տրված հազարից ավելի հայ կաթողիկոսներից խռովության պատճառ հանդիսացող մոտ հարյուր վարդապետների աքսորի հարցը, բնակավայրը և ինքնությունը անհայտ անձանց մեկ օրում հավաքելով նավերով դեպի Միջերկրական ծովը աքսորելու հարցը, պատրիարքարանի կողմից մերժված քաղաքացիների և այլ տարրերի աքսորի հարցը, գավառների կաթողիկ վարդապետներին երկրից արտաքսելու, իսկ զղջացողներին Սկյութարի և Ստամբուլի հայկական թաղամասերում ապրել թույլատրելու հարցը, պայմանով, որ նրանք այսուհետև կապ չպահպանեն Ղալաթայի և Բերայի ֆրենզեների հետ և այլն:

Այս հարցերի շուրջը տեղի ունեցած խորհրդակցությունից հետո հայոց պատրիարքը այն կարծիքը հայտնեց, որ նախապես

պետք է աքսորել վարդապետներին, իսկ մյուսների նկատմամբ նախկինում բնդունված պայմանները պահել ուժի մեջ: Այս միջոցառումը չէր ապահովում հիմնական նպատակը՝ Ստամբուլի մաքրման գործը, և թեպետ բոլորի արտաքսումը ցանկալի չէր, այնուամենայնիվ նպատակահարմար համարվեց նախ արտաքսել ամենից ավելի խռովարար դավաճաններին, իսկ մնացածների նկատմամբ կիրառել երկրորդ և երրորդ կետերը:

Դրանից հետո հայոց պատրիարքի ներկայացրած ցուցակում նշված երեւի սարրաֆներից 8 անձի և 35 արհեստավորների աքսորման մասին թույլտվություն խնդրվեց, աքսորվելիք սարրաֆների հաշիվները հանձնվեցին փողերանոցի և մուքաթաչի<sup>8</sup> վարչություններին, որպեսզի նրանց նկատմամբ անարդարություններ տեղի չունենան:

Այս մասին գրված հրովարտակով փաղիշահը հրամայում էր այդ հարցը նորից քննել ներկայիս և նախկին պատրիարքի (որին փաղիշահը համարում էր խելացի անձնավորութուն) մասնակցությամբ և արդյունքի մասին ղեկուցել իրեն: Այդպես էլ արվում է: Խորհրդակցությունը նպատակահարմար է գտնում պատրիարքարանին հրաման տալ՝ իրենց բնակարաններում կաթոլիկ վարդապետներ պահող հայտնի սարրաֆներին պատրիարքարան կանչել և նրանց առաջարկել այդ վարդապետներին 10—15 օրվա ընթացքում հանձնել պատրիարքին, հանձնված վարդապետներին ֆրանսիական նավերով արտաքսել Օսմանյան երկրից, անկարացի և մյուս հայտնի խռովարարների մի մասին աքսորել անմիջապես, մնացածների մասին կազմել ցուցակներ՝ կաթոլիկական դավանանքից հրաժարվողների համար առանձին, չհրաժարվողների համար առանձին, իսկ ցուցակներից դուրս մնացածների նկատմամբ ձեռք առնել առանձին միջոցներ: Անմիջապես աքսորման ենթակա վարդապետների հարցը նորից խորհրդակցության դնելու համար առաջարկվեց, որ ներկայանան երեք՝ ալժմյան, նախորդ և նախկին պատրիարքները միասին: Նրանք իրենց միտքը արտահայտեցին աչպես. կաթոլիկ վարդապետներին փոխանակ դավանանքի անվան տակ աքսորելու, ավելի հարմար կլինի մեկ այլ պատրվակով հրամայել, որ 12 օրվա ընթացքում վերադառնան իրենց վիլայեթները: Նախքան այդ, որպեսզի սպառնալիքը ունենա իր արդյունքը, իրենց ծննդավայրերն ուղարկվեց անկարացի բուն խռովարարներին 8 սարրաֆ, այսինքն՝ Թրնգըր դադեններից բացի. Կալչի-օղլու Գրիգորը, Դավիդ-օղլու Հովսեփը, Սարի Սիմոն-օղլու

Հովհաննիս, Միքայիլ-օղլու Գրիգորի, էթեյի Ուղուն-օղլու Պողոսը, Նարին-օղլու Արթուր, Չերդու-օղլու Գևորգը, Ռաբայա-խանը՝ Վիշենը, ղեզագործ Գևորգը, Հեթիմ Մանեյը և 13 այլ երեւիներ։

Պատրիարքի ներկայացրած ցուցակի համաձայն, նախ վարդապետների հետ միասին իրենց ծննդավայրերն ուղարկվեցին Թրեզորների նման անձինք, պայմանով, որ նրանք նշանակեն իրենց դործակատարները և Ստամբուլ չվերադառնան, այնուհետև արտաքսվեցին օտարերկրացիներն ու այլ բաղաբներից եկածները, դարձյալ առանց նշելու, թե մեղադրվում են կաթոլիկության մեջ։

Անհրաժեշտ համարվեց արտաքսել նաև այն հայ ուսանողներին, որոնք ուսյաների շրջանում չեն հարգում ուսուցիչական պայմանները, իսկ իրենց նախկին վիճակին վերադարձողներին, չթույլատրելով սրանից հետո բնակվել Ղալաթայում և Բերայում, որոշվեց տեղափոխել Ստամբուլի և Սկյութարի հայկական թաղամասերը։ Հարմար համարվեց պատրիարքարանին հատուկ հրաման տալ, որ պատրիարքը ներկայացնի բոլոր կաթոլիկների ցուցակը։ Հրամանագիրը շնորհվեց դործադրել այս իմաստով կազմված խնդրագիրը։

Հրամանի համաձայն, պատրիարքների օժանդակությամբ [կաթոլիկ] վարդապետներն արտաքսվեցին Միջերկրական ծովի կողմերը, մի մասն էլ ղեպի էֆլաթի [վալախիա] սահմանները։

Նրա պարզվեց, որ Օսմանյան երկրում կաթոլիկական դավանանքը տարածող կենտրոնը Ջերեկ-Դրյուդի նշանավոր եկեղեցին է, որ Հոռմից եկող վարդապետներն այնտեղից են ջրվում Օսմանյան երկրով մեկ, որոշվեց Ստամբուլից արտաքսված վարդապետներին շնույլատրել այնտեղ գնալ։ Սելզայի վալիին հայտնվեց, որ վերոհիշյալ եկեղեցու մասին ներկայացնի իր դիտողությունները։

Որոշվեց Իդմիրի, Անկարայի և այլ վայրերի վարդապետների մասին հետաքննությունը կատարել տեղական առաջնորդների միջոցով և նրանց նավերով էլ արտաքսել մոտակա նավահանգիստները։ Դրանցից բացի, պետք է արտաքսվեն նաև այն մայրապետները, որոնք շրջելով հայերի տները, մոլորեցնում են հայ կանանց։

(Հատ. 1 էջ 272—277)

Վերահիշյալ հարցերի մասին դրեի հավելվածում, 16 համարի տակ տրված է հայոց պատրիարքարանի թաղերի պատճենը։

Այդ թաղերից պարզվում է, որ պատրիարքարանի խնդրած բարձրագույն հրամանագրով պատրիարքարանը դործի է ձեռնար-

կել: Արտաքսված նշանավոր հայ սարրաֆները և այլ անձինք իրենց բնակարաններում և ծովափնյա տներում թողել են պահապաններ և այլ ծառայողներ: Քանի դեռ այդ տները իրենց տերերի ձեռքում էին, նրանց վերադառնալու սպառնալիքը միշտ մնում էր: Ուստի, ինչպես հիշվեց վերևում, Ահմեդ Խուլուսի էֆենդիին հանձնարարվեց այս տները, եթե հարմար են մահմեդականների բնակության համար, աճուրդով վաճառել (սուբ-ի սուլթանի)<sup>9</sup> և դրամը տալ տիրոջը:

Քանի որ այդ տները գնելու ցանկություն ունեցողներ չգտնվեցին, դրանց մեծ մասը վաճառվեց շատ ցածր գներով, իսկ Թընգըր-ղադեների տունը Բերայում, իր տեղի և կառուցվածքի պատճառով անհամապատասխան լինելով մահմեդականների բնակության համար, թողնվեց նույն վիճակում:

Տարեգիր Լութֆին նշում է, որ հայ-կաթոլիկական հարցի շարունակությունը գրվելու է իր աշխատության ևրկրորդ հատորում: (Նույն տեղում)

«Կանոններ Ստամբուլի բնակչության մարդահամարի մասին» վերնագիրը կրող հատվածում տարեգիրը ասում է, որ երկրում կարգ ու կանոնը պահպանելու համար անհրաժեշտ միջոցառումներին է եղել նաև Ստամբուլում ապրող տղամարդկանց թվի ճշտումը: Սակայն, որովհետև կատարված մարդահամարները եղել են շատ թերի, անհրաժեշտ համարվեց կազմել և կիրառության մեջ դնել 19 հոդվածից բաղկացած մի կանոնագիր:

1242 (1827) թվականի մարդահամարով Ստամբուլում ապրում էր 45 հազար մահմեդական, 30 հազար հայ և 25 հազար հույն տղամարդ, ընդամենը 100 հազար՝ առանց կաթոլիկների: (Հատ. I, էջ 278—279)

«ԹԱՐԻԿ-Ի ՆՈՒԹՅԻ»

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

1244 (1828—1829) թ. դեպֆեից

Լութֆիի «Պատմության» II հատորում մեծ տեղ են գրավում 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետ կապված դեպքերը, որոնց մասին տարեգիրը խոսում է ամենաշեմանրամանովյալ, հաճախ մեջ բերելով նաև պաշտոնական կարևոր գրություններ և փաստաթղթեր: Պատերազմական դեպքերի շարքում տարեգիրը հիշատակում է նաև թուրք-իրանական բանակցությունների մասին, որոնք ուղղված էին իրենց «ընդհանուր թշնամու»՝ Ռուսաստանի դեմ միացյալ ուժերով պայքարելու նպատակին: